

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕРІНДЕГІ ТАҒДЫР ТҮСІНІГІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

¹Ж.Ө. Дағарова, ²Б.Н. Садуов, ³К.Р. Каратышканова, ⁴М.М. Манасова*

^{1,4}Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қарағанды, Қазақстан)

²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті» (Түркістан, Қазақстан)

³Халықаралық туризм және меймандостық университеті» (Түркістан, Қазақстан)

¹janka_04@mail.ru, ²saduov_7575@mail.ru, ³k.karatyshkanova@iuth.edu.kz,

⁴miramanassova@mail.ru

¹Zh. U. Dagarova, ²B. N.Saduov, ³K. R. Karatyshkanova, ⁴M. M. Manassova*

^{1,4}Karaganda University named after Academician E.A. Buketov (Karaganda, Kazakhstan)

²International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi
(Turkistan, Kazakhstan)

³University of International Tourism and Hospitality (Turkistan, Kazakhstan)

¹janka_04@mail.ru, ²saduov_7575@mail.ru, ³k.karatyshkanova@iuth.edu.kz,

⁴miramanassova@mail.ru

Сілтеме: Дағарова Ж.Ө., Садуов Б.Н., Каратышканова К.Р., Манасова М.М. Қазіргі заманғы қазақ ойшылдарының философиялық ізденістеріндегі тағдыр түсінігін салыстырмалы талдау // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 1(93). – 47-60 бб.

Аңдатпа. Мақалада тағдыр ұғымының көпқырлылығы жан-жақты ашылып, оның тарихи, мәдени және тұлғалық өлшемдері терең талданады. Автор бұл ұғымды көне философиялық ілімдерден бастап, қазіргі заманғы экзистенциалды, гуманистік және мәдениеттанулық бағыттар тұрғысынан зерделейді. Тағдыр тек жазмыш немесе құдайлық жоба ретінде емес, адамның ішкі дүниесімен, еркін таңдауымен және өмірлік мағына іздеуімен тығыз байланысты құбылыс ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, тағдыр – адам болмысы, өмірлік жолы және тұлғалық қалыптасу үдерісіндегі өзекті категория ретінде сипатталады. Қазақ дүниетанымында тағдырға сенім адамды көнбістікке емес, керісінше, рухани шыңдалуға, сынақтарға төтеп беруге және өмірдің терең мәнін түсінуге жетелейді. Мақалада қазақ халқының тарихында қалыптасқан рухани-этикалық құндылықтар – сабыр, тәуекел, ар-намыс пен үміт – тағдыр ұғымымен өзара тығыз байланыста қарастырылады. Автор бұл құндылықтардың қазіргі қоғам үшін маңызын аша отырып, ұлттық философиялық мұраны қайта зерделеу мен жаңғыртудың өзектілігін негіздейді. Сонымен қатар мақалада тағдыр туралы түсініктердің трансформациясы зама-науи қазақстандық жастардың дүниетанымында қалай көрініс табатыны, олардың болашаққа деген көзқарасы мен өмірлік бағдарларына әсері де талданады. Осы арқылы тағдыр тек философиялық немесе мәдени түсінік емес, нақты әлеуметтік-психологиялық

* Автор-корреспондент: М.М. Манасова, miramanassova@mail.ru

құбылыс ретінде қарастырылады. Осылайша, мақалада дәстүрлі және заманауи көзқарастардың сабақтастығы арқылы ұлттық философиялық ойдың бейімделгіштігі мен үздіксіздігі көрсетіледі. Тағдыр ұғымының қазіргі қазақстандық қоғамдағы рухани тұтастық пен мәдени сәйкестік қалыптастырудағы рөлі айқын ашылады.

Түйін сөздер: тағдыр; қазақ мәдениеті; экзистенциализм; руханият; өмір философиясы; ұлттық дүниетаным.

Kipicne

Тағдыр ұғымы ғасырлар бойы философиялық, діни және мәдени ойлардың тақырыбы бола отырып, адамзатты толғандырды. Қазіргі қоғамда адам туралы ғылымдар мен технологиялардың дамуымен тағдырды қабылдау айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды. Тағдыр көбінесе сыртқы жағдайлардың, жеке таңдаудың және жүйелік факторлардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Классикалық философия көбінесе тағдыр мен ерік-жігерге қарсы тұрды. Алайда, қазіргі зерттеушілер бұл дихотомияны жеңуге тырысады. Сонымен, Макбул философиялық және нейропсихологиялық тәсілдердің синтезін ұсынады, мұнда адам бостандығы шартты жағдайларда моральдық жауапкершілік ретінде түсініледі: «Биологиялық және сыртқы детерминанттар болған кезде де адам өзінің моральдық шешімдері үшін жауапкершілікті сақтайды» [1,135-141 бб.]. Экзистенциалист (Чуленберг) тағдыр сыртқы қажеттіліктен гөрі жеке таңдаудың жемісі екенін атап өтті.

Қазіргі психология тағдырды бақылау локусының объективі арқылы қарастырады. Зерттеулер көрсеткендей, ішкі локус стресске төзімділікпен және өмірдің мәнімен байланысты. Schutte «тағдырды басқарудың» субъективті сезімі өмірлік мағына мен психологиялық әл-ауқаттың қалыптасуына ықпал ететінін анықтады: «адамның өз өмірін мағыналы ретінде қабылдау қабілеті оның өз болашағын бақылауды қаншалықты сезінетініне тікелей байланысты» [2, 1491–1519 бб.]

Социологиялық көзқарас «әлеуметтік тағдырға» – жыныс, тап, этникалық ұғымдар бойынша өмір жолының алдын-ала анықталуына назар аударады. Бұл тұрғыда тағдыр метафизикалық категория ретінде емес, институционалдық мінез-құлықтың анықтамасы ретінде түсіндіріледі.

Vanerjee және Duflo ойынша кедейлікті тағдыр ретіндегі қарастыру ресурстар мен қол жетімділіктің сәтсіз бөлінуі деп есептейді: «Қоғам кедейлікті сөзсіз құбылыс ретінде қабылдауға бейім, алайда ол саяси және экономикалық шешімдердің тікелей салдары болып табылады»[3, 12-1566.].

Жасанды интеллект пен алгоритмдік шешімдердің дәуірінде сандық алдын-ала анықтау мәселесі көтеріледі. Қазіргі авторлар алгоритмдік болжау жағдайында тағдыр тұжырымдамасын өзгерту туралы айтады.

Van den Hoven жаңа цифрлық этика туралы жазады, мұнда тағдыр миф емес, деректер мен болжамдардан пайда болатын код: «Цифрлық дәуірдегі тағдыр – бұл алгоритмдер болжам мен моральдық бағалау функцияларын қабылдайтын процесс» [4, 65-76 бб.].

XXI ғасырдағы тағдыр ұғымы мистикалық бірегейлікті жоғалтады және күрделі, гибриді сипатқа ие болады. Ол енді бостандыққа қарсы емес, этикалық, психологиялық және әлеуметтік дискурстың бір бөлігіне айналады. Тағдыр - бұл басқа жазылған емес, өзгермелі әлемдегі сайлау, жағдайлар мен түсіндірулер жиынтығы.

Түрік әлемінде тағдыр халықтың бірлігі, Құдайдың сенімі (көктегі Құдайға сену) және жеке жауапкершілік тұрғысынан түсіндіріледі. Негізгі ұғымдардың бірі – «Тәңірі жазмышы» (Тәңірі анықтамасы), бұл адамның өмір жолы жоғарыдан белгіленеді, бірақ сонымен бірге адам таңдау еркіндігінен айырылмайды деген идеяны көрсетеді. Бұл Орхон-арийлік естелік заттар сияқты ежелгі түркі руникалық жазбаларында расталған, онда: «Көк Тәңірі бұйыртпаса, адам өзін-өзі қорғай алмайды» [5, 64-70 бб.].

Алайда, түркі дәстүрінде тағдырды қайтарымыз мәжбүрлік ретінде қабылдамай, Қысметке баса назар аударылады, себебі ол Рухтың күшімен, ерлікпен және іс-әрекетімен өзгертуге болатын алдын-ала анықтама. Мысалы, «Көроғлы» және «Алпамыс» эпостарында батырлар өздерінің тағдырын түсінеді, бірақ фатализм мен батырлық еріктіліктің синтезінің сынақтарын еңсере отырып, белсенді әрекет етеді [5, 64-70 бб.]. Түркі философиясында тағдыр Құдайдың ниеті мен адам ерлігінің күрделі өзара әрекеті ретінде қарастырылады. Мұндай тұжырымдама дәстүрлі түркі мәдениетіне тән өмірге тұрақты, жауапты және белсенді көзқарасты қалыптастыруға ықпал етті.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі тағдыр тұжырымдамасы жазмыш, ерік бостандығы және адами жауапкершілік туралы ұғымдарды бейнелейтін терең философиялық категорияны білдіреді. Бұл тұжырымдама халық ауыз әдебиетінде, әсіресе жырау шығармаларында, би мен шешендердің сөздерінде көрініс тапты [6, 1210-1219 бб.]. Жырау (көріпкел ақындар) тағдыр туралы философиялық идеяларды қалыптастыруда және жеткізуде шешуші рөл атқарды. Олардың поэзиясы тағдырдың еріксіздігі, мойынсұну маңыздылығы және оны қабылдаудағы қадір-қасиет тақырыптарын жиі қозғады. Мысалы, Бұқар жырау поэзиясында тағдырдың еркі алдында мойынсұну қажеттілігі атап көрсетілген:

«Ай, заман-ай, заман-ай,
Тар заман болар күн болар,
Тағдырдың салған жолына,
Талай ерлер көнген-ді...»

Бұл жолдар тағдыр туралы түсінікті абыроймен ұстанатын алдын-ала анықталған жол ретінде білдіреді [6, 1210-1219 бб.]. Би (халық төрешілері) өз тәжірибелерінде тағдырдың ықпалын мойындады, алайда ақылдың, әділеттіліктің және ұжымдық моральдың рөлін атап өтті. Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би сөздерінде халықтың тағдыры оның адамгершілік таңдауы мен бірлігімен қалыптасады деген ой айтылады [7, 46-51 бб.]. Шешендер (сөз шеберлері) даналық пен жеке жауапкершіліктің маңыздылығын атап өту үшін тағдыр ұғымын қолданды. Олардың сөйлеу стилі тағдырды пассивті қабылдаудан гөрі әділдік пен белсенді өмірлік ұстанымға ұмтылысты тәрбиелеуге қызмет етті [8, 9-16 бб.].

Осылайша, қазақтың дәстүрлі мәдениетінде тағдыр өлімге әкелетін тағдыр ретінде емес, адамгершілік қағидаттарына, әділдікке және ұжымдық жауапкершілікке сүйене отырып, абыроймен өтетін жол ретінде қабылданады.

Тағдыр түсінігі адамзат тарихындағы ең көне және терең философиялық категориялардың бірі болып табылады. Ол дәстүрлі түрде адамның өмір жолының алдын ала белгіленуі, ерік бостандығы, моральдық жауапкершілік сияқты мәселелермен тығыз байланысты қарастырылып келеді.

Қазақ мәдениетінде тағдыр ұғымы рухани, әлеуметтік және моральдық өлшемдермен тығыз байланысты. Ежелгі жыраулар мен шешендер тағдырды Құдайдың бұйрығы мен адамның ерік әрекетінің бірлігі ретінде қабылдаған. Бұқар жырау, Төле би, Абай, Шәкәрім шығармаларында тағдыр жеке жауапкершілікпен, ар-намыспен, имандылықпен сабақтас қарастырылады.

Қазіргі қазақ ойшылдары – Ж.М. Әбділдин, Ғ. Есім, С.Е. Нұрмұратов, Б. Нұржанов, О. Сабден – тағдырды экзистенциалды, этикалық және мәдени дискурс деңгейінде пайымдайды. Олар тағдырды фатум емес, жауапты таңдау, ұлттық болмыс, тарихи миссия мен рухани код тұрғысынан қарастырады. Мәселен, Сабденнің тұжырымында тағдыр – «ұлттың рухани таңбасы», ал Нұржанов оны моральдық ерікпен ұштасқан концепт ретінде сипаттайды.

Әдіснама

Бұл зерттеуде салыстырмалы-философиялық әдіс, герменевтикалық талдау және контент-талдау әдістері қолданылды. Негізгі мақсат – қазіргі қазақ ойшылдарының тағдыр туралы философиялық түсініктерін салыстыру және олардың ортақ әдіснамалық және құндылықтық негіздерін анықтау.

Зерттеу мына бағыттар бойынша жүргізілді: мазмұндық талдау – жыраулар, би-шешендер мен қазіргі қазақ ойшылдарының шығармаларындағы тағдыр категориясының қолданылу контекстін зерттеу; салыстырмалы кестелік құрылым – философтардың көзқарастары үш негізгі параметр (тағдыр, ерік бостандығы, этика) бойынша салыстырылды; тарихи-философиялық тәсіл – тағдыр түсінігінің қазақ философиялық ойындағы эволюциясын кезең-кезеңімен ашу; экзистенциалды-феноменологиялық әдіс – адамның тағдырға қатынасын ішкі таңдау мен рухани жауапкершілік шеңберінде түсіндіру. Мақалада тарихи сабақтастық, қазақ менталитетінің ерекшелігі және ұлттық философияның жаңғыруы секілді мәселелер тоғысында тағдыр концепциясының көпқырлылығы көрсетілді.

Қазіргі қазақ философиясындағы тағдыр тұжырымдамасының өзектілігі

Қазіргі қазақ ойшылдары бай философиялық мұраға сүйеніп, оны ХХІ ғасырдың шындығына бейімдей отырып, тағдыр тұжырымдамасын дамытуды жалғастыруда. Олардың көзқарастары жаһандану, технологиялық өзгерістер

және ұлттық бірегейлікті іздеу сияқты дәстүрлі құндылықтар мен заманауи сын-қатерлердің синтезін көрсетеді.

Қазіргі қазақ философтары тағдыр жеке таңдау мен жауапкершілік объективі арқылы қаралатын ұлттық философияның экзистенциалдық сипатын атап көрсетеді. «Қазақ философиясы: ғаламды емес, адамды өзгертеді» мақаласында қазақ философиясы адамның Отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға, халықты патриотизм рухында тәрбиелеуге және табиғат пен сыртқы әлемге ұқыпты қарауға ұмтылатыны атап өтілген

Тағдырдың экзистенциалдық және ұлттық-дүниетанымдық негіздері

Профессор Г.Ж. Нұрышева сияқты философтар тағдырды өлімге әкелетін тағдыр ретінде емес, адам өзінің ерік-жігерін, ақыл-ойы мен адамгершілік қасиеттерін көрсететін жол ретінде қарастырады. Оның дәрістерінде қазақтардың көшпелі өмір салты адамның қоршаған әлеммен және қоғаммен өзара іс-қимылының нәтижесі ретінде тағдыр қабылданатын ерекше дүниетанымды қалыптастырғаны атап көрсетілген. Өмір, өлім, намыс (абырой), парыз (борыш), кісілік (адамгершілік) сияқты негізгі категориялар осы түсінікте орталық рөл атқарады [9].

Жаһандану мен жаңғыру жағдайында қазақ ойшылдары тағдыр ұғымына ұлттық бірегейліктің негізі ретінде жүгінеді. «Абай қазіргі әлемде» мақаласында Абай Құнанбаевтың философиясы, әсіресе оның «толық адам» (мінсіз адам) тұжырымдамасы бүгінгі күнге дейін өзекті болып табылады, өйткені ол тағдырлы шешімдер қабылдауға және олар үшін жауап беруге қабілетті жетілген тұлғаны қалыптастыруға бағытталған [10, 3-12 бб.].

Қазақ философиясындағы диалектикалық және әлеуметтік-философиялық түсіндірулер

Ж.М. Абдильдин – көрнекті қазақстандық философ, академик, қазақстандық диалектикалық логика мектебінің негізін қалаушы. Ол өз еңбектерінде қазақ философиялық дәстүрі аясында тағдыр мәселелеріне (тағдыр) ерекше назар аударды. Әбділдин қазақ философиясы ешқашан статикалық болмағанын атап өтті; ол өз заманының жаңа сын-қатерлері мен проблемаларын көрсете отырып, әлеуметтік-мәдени контекстің өзгеруімен бірге дамыды. Ол қазақтардың ойлау дәстүрінің қалыптасуы мен дамуының барлық негізгі кезеңдері философтар өз халқының тағдырын жақсы жаққа өзгертуге ұмтылған жаңа тағдырлы идеялардың қалыптасуымен байланысты екенін атап өтті [11].

Абдильдин өз зерттеулерінде тарихи және логикалық бірлік қағидатын қолданды, бұл оған қазақтардың философиялық мұрасының ерекшелігі мен мәдени мәнмәтінін терең талдауға мүмкіндік берді. Ол логикалық тәсіл әр құбылысты өзінің жетілу нүктесінде қарастыруға, оның мәнін ашуға көмектеседі деп сенді. Ж.М. Абдильдиннің тағдыр туралы көзқарастары қазақ

философиясының диалектикалық дамуын терең түсінуді көрсетеді, мұнда тағдыр өлімге әкелетін тағдыр ретінде емес, халықтың тарихи және мәдени дамуының нәтижесі ретінде қарастырылады [12, 65-74 бб.].

С.Е. Нұрмұратов, Ғарифолла Есім және А.Х. Қасымжанов сияқты заманауи қазақстандық философтар қазақ философиясы контекстінде тағдыр тұжырымдамасының дамуына елеулі үлес қосты. Олардың зерттеулері дәстүрлі құндылықтарды терең түсінуді және олардың қазіргі шындыққа бейімделуін көрсетеді.

Философия ғылымдарының докторы, профессор С.Е. Нұрмұратов қазақ философиясы саласындағы жетекші зерттеуші болып табылады. Оның еңбектері қазақ дүниетанымы тұрғысынан тағдыр, ерік және моральдық жауапкершілік сияқты философиялық категорияларды талдауға арналған. Ол қазақ дәстүрінде тағдыр өлімге әкелетін тағдыр ретінде емес, адамның қоғаммен және табиғатпен өзара іс-қимылының нәтижесі ретінде қарастырылатынын атап көрсетеді [13].

Академик Ғарифолла Есім, философия ғылымдарының докторы, Қазақ халқының философиясы бойынша еңбектерімен танымал. Ол өзінің зерттеулерінде тағдырды өзін-өзі тану және рухани даму процесі ретінде түсінуге баса назар аударады. Ол адамның тағдыры оның сыртқы әлеммен үйлесімділікке және ішкі тұтастыққа деген ұмтылысы арқылы қалыптасады деп санайды [14].

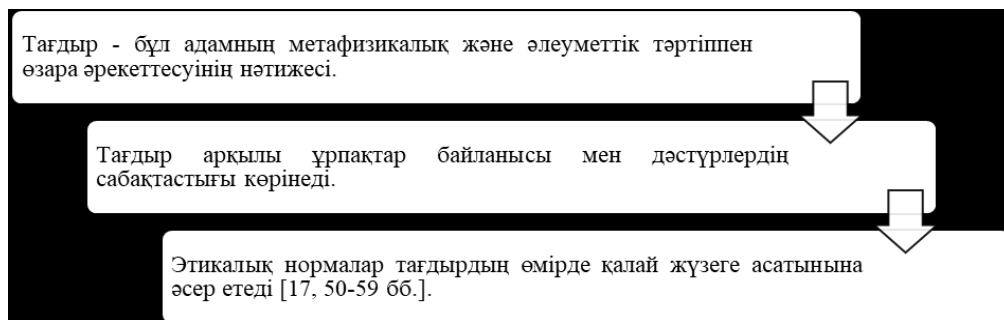
Философия ғылымдарының докторы А.Х. Қасымжанов тенгризм философиясын және оның қазақ дүниетанымына әсерін зерттеуге елеулі үлес қосты. Ол өз еңбектерінде тағдырды адамның ғарышпен және қоғаммен өзара әрекеттесуін көрсететін динамикалық категория ретінде қарастырады. Ол қазақ дәстүрінде тағдыр адамның табиғатпен бірлігін бейнелейтін жер-су ұғымымен байланысты екенін атап көрсетеді [15, 248-254 бб.].

Философия ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық философия мектебінің негізін қалаушылардың бірі О. Сегізбаев өз еңбектерінде ұлттық құндылықтар негізінде философиялық сананы қалыптастырудың маңыздылығын атап өтті. Ол тағдырды жеке бостандық пен тарихи қажеттілік диалектикалық бірлікте болатын адам өмірінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырды. Оның пікірінше, қазақтың тағдыр туралы түсінігі «ерік» ұғымымен тығыз байланысты, бұл адамды пассивті субъект емес, өз өмірінің белсенді жасаушысы етеді.

Негізгі идеялар:

- Тағдыр өлімге әкелмейді және таңдауға ашық.
- Ұлттық өзін-өзі тану тағдырды қабылдауға әсер етеді.
- Халықтың тарихи тағдыры-ұрпақ әрекеттерінің жиынтығы [16, 17-25 бб.].

Бақытжан Нұржанов - философ, Қазақ рухани мәдениеті мен менталитетінің маманы. Б. Нұржанов қазақтың дәстүрлі дүниетанымы рационалды да, рухани да компоненттерді біріктіретінін атап өтті. Оның түсінігіндегі тағдыр-бұл тек жазмыш ғана емес, сонымен бірге моральдық таңдаудың нәтижесі. Ол тағдыр, жол, бақ (сәттілік) және ризық (үлес) категориялары қазақ дискурсында қалай өзара байланысты екенін зерттейді. Негізгі идеялар 1- суретте көрсетілген.

Сурет. 1 – Б. Нұржановтың негізгі идеялары

Оразалы Сабден - экономика ғылымдарының докторы, академик, белгілі қазақстандық ойшыл, ол өз еңбектерінде қазақ мәдениетінің философиялық, адамгершілік және рухани аспектілерін, оның ішінде тағдыр тұжырымдамасын қозғайды. Тағдыр, Сабденнің пікірінше, қазақ менталитетінде руханиятпен, жол ұғымымен және жеке жауапкершілікпен тығыз байланысты. Ол тағдырды халықтық түсіну пассивті қабылдау емес, еңбек, таным және сенім арқылы өзінің өмір жолына белсенді қатысу екенін атап көрсетеді [18, 150-157 бб.].

Сабден жаһандандудың қазіргі дәуірінде адамгершілік, адалдық, Отанға қызмет ету туралы дәстүрлі идеялардың бастауларына оралу маңызды деп жазады. Халықтың тағдыры мен адамның тағдыры өзара байланысты және әрқайсысына ортақ болашақ қандай болатынына байланысты. Ол рухани жаңғыруға және қазақ философиясының бірегейлікті сақтаудың кілті ретіндегі рөліне ерекше назар аударады. Ол тағдырды әрбір адам тарихи миссияның тасымалдаушысы болып табылатын ұлт үшін берілген «Кұдай коды» ретінде қарастырады. Дәйексөз: «Тағдыр дегеніміз-ұлттың рухани таңбасым бедерленген жолы. Ол жолды тек ұрпақтың сана-сезімімен, парасатымен жалғай аламызбен» [18, 150-157 бб.].

Г.Г. Барлыбаеваның «Қазақтардың этикалық ой-өрісі елдің рухани жаңғыруының негізі ретінде» мақаласында дәстүрлі қазақ философиясы этикалық-адамгершілік құндылықтардың әсерінен қалыптасқандығы, онда тағдыр өлімге әкелетін тағдыр ретінде емес, моральдық таңдау кеңістігі ретінде қарастырылғаны атап өтілген. Тағдыр (тағдыр) көбінесе берілген деп түсінілді, бірақ адам өзінің мақсатын жүзеге асыру үшін ерік және жауапкершілік көрсетуі керек. Автор: «қазақтың менталитеті тағдырды жоққа шығармайды, бірақ адамның өз тағдырын абыроймен немесе онсыз қалай өмір сүретініне баса назар аударады» деп баса айтады [19, 13-19 бб.].

*Қазіргі қазақ ойшылдарының тағдыр концепцияларын
салыстырмалы талдау*

Тағдырдың қазіргі қазақ философиялық түсінігі - ХХІ ғасырдың шындығына бейімделген дәстүрлі құндылықтардың, этикалық-адамгершілік мұраның және экзистенциалдық тереңдіктің синтезі. Фаталистік көзқарастан айырмашылығы, қазақ ойшылдары тағдырды жеке таңдау, моральдық жауапкершілік және адамның қоғаммен, табиғатпен және рухани қағидаттармен белсенді қарым-қатынасы нәтижесінде қарастырады.

Ж.М. Абдильдин, Ғ. Есім, С. Е. Нұрмұратов, А. Х. Қасымжанов, Б. Нұржанов, О. Сабден және басқалар сияқты философтар қазақтың тағдыр тұжырымдамасы алдын ала анықталғандықты жоққа шығармайтынын, бірақ адамның адамгершілік мінез-құлқына, оның еркіне, ар-намысына және жауапкершілігіне назар аударатынын атап көрсетеді. Тағдыр категориясы арқылы халықтың жеке ғана емес, ұжымдық жолы, оның тарихи миссиясы мен ұлттық бірегейлігі де ашылады. Қазақ тағдыр философиясы өзін-өзі тануға, рухани өсуге және жасампаздыққа қабілетті саналы субъект ретінде адамның бейнесін қалыптастырады. Жаһандану жағдайында ол мәдени бірегейлікті сақтау құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге үйлесімді және жауапты қоғамды қалыптастыру ресурсы ретінде де әрекет етеді (Кесте 1).

Кесте 1 - Қазіргі қазақ ойшылдарының тағдыр, ерік бостандығы және этикалық жауапкершілік тақырыбындағы көзқарастарын салыстырмалы талдау:

	Көзқарасы	Тағдыр	Ерік бостандығы	Этика	Ерекшелік
С.Е. Нурмуратов	Антропо-центристік	Алдын ала белгілеу ретінде емес, өзгерістерге ашық өмір жолы ретінде.	Адам өз тағдырына таңдау арқылы әсер ете алады.	Адам өз іс-әрекетінің салдары үшін жеке және әлеуметтік жауапкершілікте болады.	Оның шығармаларындағы тағдыр – кемел тұлға мен өнегелі таңдауды талап ететін сынақ.
Ғарифолла Есім	«Қазақи жол» салт-дәстүріне сүйенген этико-философиялық	Ол абыроймен жүру керек жол ретінде қабылданады	Ол парызға, ар-намысқа, ар-ожданға адалдықта көрінеді.	Таңдаудың басты өлшемі – отбасы мен қоғам алдындағы моральдық жауапкершілік.	Моральдық нұсқауларды тағдыр туралы метафизикалық пайымдаудан жоғары қояды.

К.Жунусов	Сыни-философиялық	Ішінара анықталған, бірақ адам өзінің өмірлік миссиясын белсенді түрде жүзеге асыруы керек	Таңдау ғана емес, өз тағдырының субъектісі болуы парыз.	Жақсылыққа ерік-жігер арқылы адам өз тағдырын қалыптастырады	Тағдырдың әлеуметтік және моральдық аспектісін атап көрсетеді: адамның өз өміріне ғана емес, қоғамға қалай әсер ететіні.
А. Касымжанов	Тарихи-философиялық.	Дәстүрлер сабақтастығы мен тарихи сынақтар аясында.	Дәстүрлерді түсіну және бейімдеу қабілетіне негізделген.	Өткенді білу бүгінге қатысты жауапты таңдау жасауға көмектеседі.	Тағдырды мәдени болмыспен байланыстырады.
Оразалы Сабден	Әлеуметтік-философиялық.	Қоғамның рухани-мәдени даму деңгейіне байланысты.	Жеке адам таңдауға ерікті, бірақ оның әлеуметтік салдарын ескеруі керек.	Ұлттың дамуы мен жалпы адамзаттық құндылықтар басты назарда.	Халық пен жеке адамның тағдыры тоғысқан; Адамгершілік – прогрестің негізі.
О. Сегізбаев және Б. Нұржанов	Экзистенциалды.	Фатум емес, экзистенциалды таңдау.	Абсолютті, бірақ ішкі күрес пен күмәнмен байланысты.	Жауапкершілігі жоқ ерік – бүлдіргіш	Олар жеке адамның ішкі әлеміне, оның өзін-өзі тануына бағытталған.

Бірінші кестеде әртүрлі қазақстандық философтардың негізгі философиялық категорияларға: тағдырға, ерік бостандығына және этикаға көзқарастарын жүйелі түрде салыстыруды ұсынады. Авторлар экзистенциалды философиядан тарихи-мәдени және әлеуметтік талдауға дейінгі әртүрлі әдіснамалық негіздерді қолданады. Олардың көзқарастары қазіргі философиялық ой жағдайында қазақ менталитетінің дәстүрлі құндылықтарының қалай өзгеретінін көрсетеді.

Әр түрлі екпіндерге қарамастан, барлық ойшылдар ең бастысы:

Тағдыр қатаң түрде анықталмаған.

Ерік бостандығы мен жауапкершілік-адам өмірінің негізгі принциптері.

Этикалық таңдау және жеке жетілу адам мен қоғамның тағдыры қандай болатынын анықтайды.

XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ ойшылдарының – Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Ахмет Байтұрсынұлы және т.б. философиялық көзқарастарын талдау олардың шығармаларының қазақ тәлім-тәрбиесі мен гуманизмінің рухани негізі болғанын көрсетеді. Бұл ойшылдар ақыл-ойды, ар-ожданды, әділеттілікті, білімділікті дамытуды жақтады. Олардың ой-пікірлері бүгінде, әсіресе, ұлттық болмыстың қалыптасуы мен рухани-адамгершілік бағыт-бағдар беру жағдайында өзектілігін сақтап отыр.

Алайда Қазақстанның философиялық дәстүрі бұл кезеңде де тоқтаған жоқ. Қазіргі қазақ философтары бұл идеяларды жаңа әлеуметтік және мәдени жағдайларға бейімдей отырып дамытуды жалғастырды. Олардың жұмысы жаһандану, мәдениетаралық диалог, егемендік, діни және этникалық бірегейлік, білім философиясы мәселелеріне бағытталған.

Мәселен, Ғарифолла Есім Абай философиясын экзистенциализм мен ұлттық рух мәселелері аясында түсіндіреді. Жабайхан Абдильдин саяси және әлеуметтік қайта құрулар контекстінде гуманистік құндылықтар мәселесін көтерді. Тағы басқа қазақтың қазіргі ойшылдардың қосқан үлестері зор. Заманауи зерттеулер сонымен қатар цифрлық этика, экологиялық жауапкершілік және әлеуметтік философия мәселелерін қарастырады.

Сонымен қатар, Қазақстанның жаңа жағдайында Шығыс пен Батыстың мәдени мұрасын біріктіруге деген ұмтылысты көрсететін еуразияшылдық философиясы дамып келеді. Бұл парадигма аясында философтар дәстүрлі құндылықтарға да, заманауи сын-қатерлерге де сүйене отырып, әділеттілікке, төзімділікке және руханилыққа негізделген қоғам құру жолдарын іздейді.

Осылайша, Қазақстанның философиялық ойы сабақтастықты көрсетеді: ол өткеннің рухани-ағартушылық идеяларынан бүгінгі күннің мәселелерін жан-жақты түсінуге дейін дамиды. Бұл қоғамды талдау және өзгерту құралы ретінде философияның жанды табиғатын айғақтайды.

Қорытынды

Қазақ ойшылдарының философиялық мұрасы – халықтың рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі, білімге, адамгершілікке, әлеуметтік жауапкершілік пен адамгершілікке деген ұмтылысты көрсетеді. Абай, Шәкерім, Ыбырай, Ахмет Байтұрсынұлы ойлары қазақ болмысының құндылық негізін құрайды, адамгершілік, интеллектуалдық тәрбиенің қайнар көзі, сонымен қатар жастарға бағыт-бағдар береді.

Сонымен қатар қазіргі қазақстандық философия осы бағытты жалғастырып, жаңа мәселелерді – жаһандану мен цифрлық этикадан жаһандық трансформациялар жағдайында мәдени бірегейлікті сақтауға дейін көтеруде. Қазіргі философтар дәстүрлі құндылықтар мен заманауи көзқарастарды біріктіретін тұжырымдамалар жасайды. Олар қазақтың даму жолын, ұлттық егемендік пен рухани бірлікті нығайтудағы мәдениеттің, тілдің, дін мен ғылымның рөлін түсінуге ықпал етеді.

Демек, қазақтың философиялық дәстүрі ұрпақтар сабақтастығын және жаңа тарихи сын-қатерлерге бейімделу қабілетін көрсетеді. Оның дамуы кемел, ашық және рухани бай қоғамды қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Философия тек ғылыми талдау объектісі ғана емес, сонымен қатар азаматтардың өміріндегі практикалық бағдар болуы үшін бұл дәстүрді зерделеу және өзекті ету білім беру және мәдениет саясатының басым бағытына айналуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Maqbool, M. Free Will in the Era of Neuroscience: A Philosophical Debate on Autonomy // Journal of Policy Research. – 2024. – Vol. 10, № 3. – P. 135–141. – DOI: 10.61506/02.00329. – License: CC BY 4.0.
2. Schutte, L., Brdar, I., Wissing, M.P. et al. Measurement Invariance of the Meaning in Life Questionnaire Across 17 Countries // Applied Research in Quality of Life. – 2023. – Vol. 18. – P. 1491–1519. – DOI: <https://doi.org/10.1007/s11482-023-10150-7>.
3. Banerjee, A. V., Dufflo, E. Good Economics for Hard Times. – New York: PublicAffairs, 2019. – P. 12–15.
4. Van den Hoven, J. Ethics for the Digital Age: Where Are the Moral Specs? // Informatics in the Future. – 2017. – P. 65–76. – DOI: 10.1007/978-3-319-55735-9_6.
5. Маукеева, А. О. Национально-специфическая характеристика концепта «судьба» в казахской языковой картине мира // Филологический аспект [Электронный ресурс]. – 2021. – № 2 (70). – С. 64–70. – URL: <https://scipress.ru/upload/philology/fa-022021.pdf> (дата обращения: 03.06.2025).
6. Schulenberg, S. E. The Meaning In Life Questionnaire: psychometric properties with individuals with serious mental illness in an inpatient setting // Journal of Clinical Psychology. – 2011. – Vol. 67, № 12. – P. 1210–1219. – DOI: 10.1002/jclp.20841.
7. Sagatova A.S., Tleugabylova K.S. Guarantee of peace is the field of spiritual consent // Вестник Карагандинского государственного университета. Серия «История. Философия». – 2018. – № 4(92). – С. 46–51.
8. Leclercq-Vandelannoitte A., Aroles J., Introna L., Davidson S., de Vaujany F.-X. Rethinking responsibility in the digital age: a narrative approach // HAL open archive [Электронный ресурс]. – 2023. – С. 9–16. – Режим доступа: <https://cnrs.hal.science/hal-04962366/document> (дата обращения: 03.06.2025).
9. Нурышева Г. Ж. Об особенностях философии казахского народа // Современные научные исследования и инновации [Электронный ресурс]. – №23, 2011. – Режим доступа: https://www.rusnauka.com/23_NPM_2011/Philosophia/3_88970.doc.htm (дата обращения: 03.06.2025).
10. Барлыбаева Г. Г., Нусипова Г. И. Философия Абая как важный фактор становления национального самосознания казахов // Аль-Фараби. – 2024. – № 2(86). – DOI: <https://doi.org/10.48010/2024.2/1999-5911.01>.
11. Жабайхан Абдильдин және диалектика тағдыры // Egemen Qazaqstan [Электронный ресурс]. – 2016. – 18 наурыз. – Режим доступа: <https://egemen.kz/article/20614-zhabaykhan-abdildin-dgane-dialektika-taghdury>. – Дата обращения: 03.06.2025.
12. Абдильдин Ж. М. Диалектика как логика развития. – Алматы: Ғылым, 2002. – С. 65–74.
13. Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан. Казахстанский научно-образовательный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://наука.kz/page.php?page_id=956&id=12269. – Дата обращения: 03.06.2025.
14. Философия жизни Гариболлы Есима // Прикаспийская коммуна [Электронный ресурс]. – 2017. – 6 июня. – URL: <https://pricom.kz/obshhestvo/filosofiya-zhizni-garifollyi-esima.html> (дата обращения: 03.06.2025).
15. Касымжанов А. Х. Пространство и время великих традиций – Алматы : Қазақ университеті, 2001. – 301 с.
16. Сергізбаев О. А. Қазақ философиясының тарихы (Ежелгі түсініктерден ХІХ-ХХ ғасырдың бірінші жартысының ілімдеріне дейін) [Мәтін] : оқу құралы / О. А. Сергізбаев;

[орыс тіліне ауд.: Г. Ж. Нұрышева, М. С. Сәбит] ; әл-Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы : Қазақ унті, 2017. – 329 б.

17. Раев, Д. С., Сыбанбаев, Қ. У., Токмұрзаева, А. Ж. Тіл білігі философиясы: лингвоцентристік дискурс // Адам әлемі. – 2024. – № 1(99). – С. 50–59. – DOI: <https://doi.org/10.48010/aa.v99i1.407>.

18. Сабден, О. Мировая, тюркская цивилизация. Казахстан и концепция будущего. – Алматы, 2021. – 157 с.

19. Барлыбаева, Г. Г. Этическая мысль казахов как основа духовного возрождения страны // Вопросы философии [Электронный ресурс]. – 2018. – № 9. – С. 13–19. – URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=2038 (дата обращения: 03.06.2025).

Transliteration

1 Maqbool M. Free Will in the Era of Neuroscience: A Philosophical Debate on Autonomy // Journal of Policy Research. – 2024. – Vol. 10, № 3. – P. 135–141. – DOI: 10.61506/02.00329.

2 Schutte L., Brdar I., Wissing M. P. et al. Measurement Invariance of the Meaning in Life Questionnaire Across 17 Countries // Applied Research in Quality of Life. – 2023. – Vol. 18. – P. 1491–1519. – DOI: 10.1007/s11482-023-10150-7.

3 Banerjee A. V., Duflo E. Good Economics for Hard Times. – New York : PublicAffairs, 2019. – P. 12–15.

4 Van den Hoven J. Ethics for the Digital Age: Where Are the Moral Specs? // Informatics in the Future. – 2017. – P. 65–76. – DOI: 10.1007/978-3-319-55735-9_6.

5 Maukeeva A. O. Natsional’no-spetsificheskaya kharakteristika kontsepta «sud’ba» v kazakhskoi yazykovoi kartine mira [National-specific characteristics of the concept “fate” in the Kazakh linguistic worldview] // Filologicheskii aspekt [Electronic resource]. – 2021. – № 2(70). – P. 64–70. – URL: <https://scipress.ru/upload/philology/fa-022021.pdf> (accessed 03.06.2025).

6 Schulenberg S. E. The Meaning in Life Questionnaire: Psychometric properties with individuals with serious mental illness in an inpatient setting // Journal of Clinical Psychology. – 2011. – Vol. 67, № 12. – P. 1210–1219. – DOI: 10.1002/jclp.20841.

7 Sagatova A. S., Tleugabylova K. S. Guarantee of peace is the field of spiritual consent // Vestnik Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». – 2018. – № 4(92). – P. 46–51.

8 Leclercq-Vandelannoitte A., Aroles J., Introna L., Davidson S., de Vaujany F.-X. Rethinking responsibility in the digital age: a narrative approach // HAL Open Archive [Electronic resource]. – 2023. – P. 9–16. – URL: <https://cnrs.hal.science/hal-04962366/document> (accessed 03.06.2025).

9 Nuryшева G. Zh. Ob osobennostyakh filosofii kazakhskogo naroda [On the features of the philosophy of the Kazakh people] // Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovatsii [Electronic resource]. – 2011. – № 23. – URL: https://www.rusnauka.com/23_NPM_2011/Philosophia/3_88970.doc.htm (accessed 03.06.2025). (in Russ.)

10 Barlybaeva G. G., Nusipova G. I. Filosofiya Abaya kak vazhnyi faktor stanovleniya natsional’nogo samosoznaniya kazakhov [Abai’s philosophy as an important factor in the formation of Kazakh national identity] // Al-Farabi. – 2024. – № 2(86). – DOI: 10.48010/2024.2/1999-5911.01.

11 Zhabaihan Abdildin zhane dialektika tagdyry [Zhabaihan Abdildin and the fate of dialectics] // Egemen Qazaqstan [Electronic resource]. – 2016. – 18 nuryz. – URL:

<https://egemen.kz/article/20614-zhabaykhan-abdildin-dgane-dialektika-taghdyry> (accessed 03.06.2025).

12 Abdil'din Zh. M. Dialektika kak logika razvitiya [Dialectics as the logic of development]. – Almaty : Gylym, 2002. – P. 65–74.

13 Ministerstvo nauki i vysshogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. Kazakhstanskii nauchno-obrazovatel'nyi portal [Kazakhstan scientific and educational portal] [Electronic resource]. – URL: https://nauka.kz/page.php?page_id=956&id=12269 (accessed 03.06.2025).

14 Filosofiya zhizni Garifolly Esima [The philosophy of life of Garifolla Esim] // Prikaspiiskaya kommuna [Electronic resource]. – 2017. – 6 June. – URL: <https://pricom.kz/obshhestvo/filosofiya-zhizni-garifollyi-esima.html> (accessed 03.06.2025).

15 Kasymzhanov A. Kh. Prostranstvo i vremya velikikh traditsii [Space and time of great traditions]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2001. – 301 p.

16 Segizbaev O. A. Qazaq filosofiyasynyn tarykhy (Ezhelgi tusinikterden XIX–XX gasyrlardyn birinshi zharty synyn ilimderine deiin) [History of Kazakh philosophy: From ancient ideas to doctrines of the first half of the 19th–20th centuries]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2017. – 329 p.

17 Raev D. S., Sybanbaev Q. U., Toqmurzayeva A. Zh. Til biligi filosofiyasy: lingvotsentristik diskurs [Philosophy of linguistics: A linguocentric discourse] // Adam alemi. – 2024. – № 1(99). – P. 50–59. – DOI: 10.48010/aa.v99i1.407.

18 Sabden O. Mirovaya, tyurkskaya tsivilizatsiya. Kazakhstan i kontseptsiya budushchego [World and Turkic civilization: Kazakhstan and the concept of the future]. – Almaty, 2021. – 157 p.

19 Barlybaeva G. G. Eticheskaya mysl' kazakhov kak osnova dukhovnogo vrozhdeniya strany [Ethical thought of the Kazakhs as the basis of the spiritual revival of the country] // Voprosy filosofii [Electronic resource]. – 2018. – № 9. – P. 13–19. – URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=2038 (accessed 03.06.2025).

Авторлардың үлесі. Ж.У. Дағарова, Б.Н. Садуов, К.Р. Каратышканова, М.М. Манасова, зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, талдау жүргізуге, мақала мәтінін дайындауға және оны жариялауға рәсімдеуге тең дәрежеде үлес қосты.

**Дағарова Ж.У., Садуов Б.Н., Каратышканова К.Р., Манасова М.М.
Сравнительный анализ понятия судьбы в философских поисках
современных казахских мыслителей**

Аннотация. В статье всесторонне раскрывается многогранность понятия судьбы, глубоко анализируются его исторические, культурные и личностные измерения. Автор рассматривает это понятие начиная с древних философских учений и до современных экзистенциальных, гуманистических и культурологических направлений. Судьба интерпретируется не только как предопределение или божественный замысел, но и как явление, тесно связанное с внутренним миром человека, свободой выбора и поиском жизненного смысла. В этом контексте судьба рассматривается как ключевая категория человеческого бытия, жизненного пути и процесса личностного становления. В казахском мировоззрении вера в судьбу не ведёт к покорности, а, напротив, побуждает к духовному укреплению, преодолению жизненных испытаний и постижению глубинного смысла жизни. В статье анализируются духовно-этические ценности, сложившиеся в истории казахского народа – терпение, упование, честь и надежда – в их тесной взаимосвязи с

понятием судьбы. Автор подчёркивает актуальность переосмысления и возрождения национального философского наследия, раскрывая значимость этих ценностей для современного общества.

Кроме того, в статье рассматривается, как трансформируется понимание судьбы в мировоззрении современной казахстанской молодежи, как оно влияет на их взгляд в будущее и жизненные ориентиры. Таким образом, судьба представляется не только как философское или культурное понятие, но и как реальное социально-психологическое явление. В статье демонстрируется преемственность традиционных и современных взглядов, что подчёркивает адаптивность и непрерывность национальной философской мысли. Раскрывается роль понятия судьбы в формировании духовной целостности и культурной идентичности в современном казахстанском обществе.

Ключевые слова: судьба; казахская культура; экзистенциализм; духовность; философия жизни; национальное мировоззрение.

Dagarova Zh.U., Saduov B.N., Karatyshkanova K.R., Manassova M.M.

A Comparative Analysis of the Concept of Fate in the Philosophical Pursuits of Contemporary Kazakh Thinkers

Abstract. The article explores the multifaceted nature of the concept of fate, offering an in-depth analysis of its historical, cultural, and personal dimensions. The author examines this concept from ancient philosophical teachings to modern existential, humanistic, and cultural approaches. Fate is interpreted not merely as predestination or a divine plan, but as a phenomenon closely linked to one's inner world, freedom of choice, and the search for life's meaning. In this context, fate is described as a vital category in human existence, life path, and personal development. In Kazakh worldview, belief in fate does not lead to passivity but rather encourages spiritual fortitude, resilience in the face of trials, and an understanding of life's deeper meaning. The article explores spiritual and ethical values formed throughout Kazakh history—patience, trust, honor, and hope – as deeply intertwined with the concept of fate. The author emphasizes the importance of revisiting and revitalizing the national philosophical heritage in the context of its relevance for contemporary society.

Furthermore, the article analyzes how the understanding of fate is being transformed in the worldview of modern Kazakhstani youth, influencing their outlook on the future and guiding their life choices. Thus, fate is considered not only a philosophical or cultural concept but also a tangible socio-psychological phenomenon. The article highlights the continuity between traditional and modern perspectives, demonstrating the adaptability and persistence of national philosophical thought. The role of the concept of fate in shaping spiritual unity and cultural identity in contemporary Kazakhstani society is clearly revealed.

Keywords: fate; Kazakh culture; existentialism; spirituality; philosophy of life; national worldview.

Келін мүсті 31.01.2026

Қабылданды 23.02.2026